

УДК 341.64(4):347.9(477)
DOI <https://doi.org/10.32840/pdu.2023.1.39>

О. В. Трояновський

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри економіки, права та управління бізнесом
Одеського національного економічного університету

ПРАВОВА ПРИРОДА РІШЕНЬ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ЇХ МІСЦЕ У ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ

У статті розглядається правова природа рішень Європейського суду з прав людини та їх місце у правовій системі України. Підкреслюється прецедентний характер рішень Європейського суду з прав людини крізь призму Закону України «Про виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини». У зв'язку з чим зроблено висновок, що прецеденти Європейського Суду з прав людини є джерелом тлумачення Конвенції 1950 р., з огляду на це українська судова система повинна застосовувати рішення ЄСПЛ.

Правовим наслідком прийняття Конвенції та створення відповідно до неї Європейського суду з прав людини стало те, що Європейський суд з прав людини може приймати скарги від будь-якої фізичної особи, неурядової організації чи будь-якої групи приватних осіб, які стали жертвами порушення однією з держав-членів Ради Європи, мають права, визнані в Конвенції та в Протоколах до неї. Щодо України правовим наслідком стало те, що ратифікація Конвенції і визнання юрисдикції Європейського суду з прав людини дозволили українським громадянам звертатися до Європейського суду з прав людини для захисту порушених прав, передбачених Конвенцією та Протоколами до неї, після вичерпання внутрішньодержавних засобів правового захисту.

З прийняттям Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» на питання про те, чи є судові рішення Європейського суду прецедентами і чи вони є джерелами права – можлива лише позитивна відповідь. Відповідно до ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» суди застосовують як джерело права при розгляді справ положення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року та протоколів до неї, а також практику ЄСПЛ та Європейської комісії з прав людини.

Таким чином, регулююча дія міжнародних норм, у тому числі сформованих у практиці Європейського суду, на території України дозволяє характеризувати їх як правові регулятори та джерела українського права. Діяльність Європейського суду, з одного боку, відбиває певну європейську практику, з другого – сама надає певний вплив на законодавство держав-учасниць Конвенції, зокрема формування єдиних підходів до регулювання цивільних (цивільно-правових) відносин.

Ключові слова: *Європейський суд з прав людини, судовий прецедент, джерело права, рішення ЄСПЛ, судова практика, Європейська конвенція з прав людини.*

Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод (далі – Конвенція) належить до найважливіших регіональних міжнародно-правових документів. Вона була підписана 4 листопада 1950 р. [1] у Римі і набула чинності 3 вересня 1953 р. Але для України ця Конвенція набула чинності після її ратифікації Законом від 17 липня 1997 р. [2].

Конвенція про захист прав людини та основних свобод є міжнародним договором, але міжнародним договором особливого роду, оскільки більшість її положень сформульовано способом, що передбачає їхню пряму дію всередині національних правових систем. Конвенція містить перелік невід'ємних прав людини: право на життя, на захист від катувань та нелюд-

ського поводження, на свободу та безпеку, на справедливий судовий розгляд, на повагу до приватного та сімейного життя та кореспонденції, право на свободу вираження поглядів, думки, совісті, релігії та деякі інші. Надалі Конвенцію було доповнено 14 протоколами. Так, протоколи № 1, 4, 6, 7, 12 та 13 розширили перелік прав людини та основних свобод, проголошених Конвенцією. Протокол №2 надав Європейський Суд з прав людини компетенцією виносити консультативні висновки. Протокол № 9 надав індивідуальним заявникам право самим передавати справи до Суду. Протокол №11 кардинально перетворив контрольний механізм Конвенції. Інші протоколи стосувалися процедурних питань діяльності органів, започаткованих Конвенцією.

Таким чином, Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод є самостійним джерелом права серед міжнародних договорів України. При цьому зобов'язання держав-учасниць Конвенції передбачають забезпечення прав і свобод, які, як правило, багато в чому дублюють національні (конституційні) права та свободи людини та громадянина.

Слід визнати справедливим, що включення норм міжнародного права в правову систему нашої країни змінює її зміст і структуру, поповнюючи нормативний масив правової системи України, істотно впливає на взаємодію її елементів.

Європейська Конвенція про захист прав людини та основних свобод не тільки проголосила основоположні права та свободи, але й створила особливий правовий механізм їх захисту, яким виступає Європейський Суд з прав людини.

Правовим наслідком прийняття Конвенції та створення відповідно до неї Європейського суду з прав людини стало те, що Європейський суд з прав людини може приймати скарги від будь-якої фізичної особи, неурядової організації чи будь-якої групи приватних осіб, які стали жертвами порушення однією з держав-членів Ради Європи, мають права, визнані в Конвенції та в Протоколах до неї. Щодо України правовим наслідком стало те, що ратифікація Конвенції і визнання юрисдикції Європейського суду з прав людини дозво-

лили українським громадянам звертатися до Європейського суду з прав людини для захисту порушених прав, передбачених Конвенцією та Протоколами до неї, після вичерпання внутрішньодержавних засобів правового захисту.

Конвенція у ст. 32 закріпила право Європейського суду з прав людини офіційно тлумачити та застосовувати норми Конвенції та Протоколи до неї, при цьому рішення Європейського суду з прав людини щодо тлумачення Конвенції не дублюють її, а, навпаки, визначають зміст конкретного правничий та гарантії його дотримання. Тлумачення конвенційних норм має значення стандарту, яким держава повинна слідувати з метою недопущення порушення Конвенції та Протоколів до неї, оскільки в силу ст. 46 Конвенції рішення Європейського суду з прав людини є обов'язковим для держави-учасниці Конвенції, яка була стороною у справі.

Україна, як учасниця Конвенції про захист прав людини та основних свобод, визнає юрисдикцію Європейського Суду з прав людини обов'язковою з питань тлумачення та застосування Конвенції та Протоколів до неї у разі передбачуваного порушення Україною положень цих договорних актів, коли передбачуване порушення мало місце після набуття ними чинності щодо України. Тому застосування судами вищезгаданої Конвенції має здійснюватися з урахуванням практики Європейського Суду з прав людини, щоб уникнути будь-якого порушення Конвенції про захист прав людини та основних свобод.

Зміни правової системи України, судова реформа, поява нових судів та їх внесок у розвиток правової державності зумовили дискусію про роль судової практики в правовій системі України.

Аналіз загальнотеоретичної та галузевої юридичної літератури свідчить про те, що питання судової практики як особливого джерела вітчизняного права активно обговорюється останнім часом відповідними фахівцями.

У силу пункту 1 статті 46 Конвенції ухвали Європейського суду з прав людини щодо України, прийняті остаточно, є обов'язковими всім органів дер-

жавної влади України, зокрема й у судів. Як йдеться в пояснювальній записці до Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи: «Незважаючи на те, що Конвенція не містить положень, які зобов'язують Договірні Сторони передбачати у внутрішньому праві можливості перегляду справ та поновлення провадження у справі, наявність таких можливостей була, за певних обставин, надзвичайно важливою, в деяких справах справді єдиним засобом досягнення *restitutio in integrum*. Дедалі більше держав приймає спеціальне законодавство» [3].

Тим часом питаннями визначення юридичного значення рішень Європейського Суду з прав людини та їх місця серед інших джерел права України все ж таки не приділяється належної уваги. Недостатньо робіт, у яких розглядається співвідношення рішень ЄСПЛ з іншими джерелами права в англосаксонській та романо-німецькій правових системах, розкриваються специфічні особливості застосування цих рішень на практиці національних судів. Разом з тим, судова практика в державах континентального права жорстко прив'язана до позитивного права, навіть якщо вона інколи доволі вільно тлумачить його, і, як справедливо зазначає Л. Дешко, Суд здійснює своєрідну конкретизацію відповідної правової норми Конвенції (так звана «деклараторна теорія судового прецеденту») [4].

Рішення ЄСПЛ по суті приймаються у формі відповідної постанови як результат правосудної діяльності. Дані акти відрізняються від національних судових постанов за характером, формою та змістом. Крім того, їм притаманні деякі особливі специфічні властивості. Рішення ЄСПЛ мають наддержавний характер, оскільки приймаються особливим органом, який не входить до національної системи органів державної влади.

Варто зазначити, що вплив рішень ЄСПЛ поширюється не лише на державу-відповідача за скаргою, а й на інші держави, де виявляється подібна проблема.

Рішення ЄСПЛ має особливу структуру і складається із трьох частин:

1) процедури (де вказуються загальні відомості про справу);

2) фактів (де докладно викладаються фактичні обставини справи, що стосуються справи норми національного законодавства, витяги із судових рішень та адміністративних органів держави-відповідача за скаргою);

3) питань права (де детально досліджуються всі правові питання, суттєві для остаточних висновків суду).

Відмінною рисою змісту рішень ЄСПЛ від національних судових рішень є наявність декларації (припису). Рішення ЄСПЛ завжди виносяться у декларативній формі, тобто обмежуються оголошенням того, в чому полягає порушення Конвенції. Однак вони не містять конкретних вказівок на заходи, які має вжити держава-відповідач для усунення виявленого порушення.

Якщо ж констатації порушення Конвенції недостатньо, то приймаються спеціальні, так звані пілотні постанови. Метою подібної процедури є сприяння якнайшвидшому та найефективнішому усуненню збоїв, що стосуються прав людини, а також спонукання держави-відповідача до вирішення великої кількості індивідуальних справ, що впливають із тієї ж структурної проблеми на національному рівні. Знакова та важлива особливість пілотних постанов у тому, що у них використовуються можливості нормативного розпорядження. Таким чином, ЄСПЛ видає розпорядження законодавцю про обов'язок внесення змін до закону.

Для прихильників концепції «прецедентного права Співтовариства» Європейський суд є не лише правозастосовчим органом, а й правотворчим інститутом, а «прецедентне право, створене європейським Судом, є самостійним компонентом «європейського права», на якому ґрунтуються рішення органів судової влади держав-членів, та не лише їх: нерідкі посилення на нього та в актах інших інститутів ЄС, а також держав-членів.

Дослідники констатують запровадження прецедентного права Європейського суду, що стає невід'ємним джерелом правової системи України.

На думку О. Климович, за своєю юридичною природою рішення ЄСПЛ є офіційним тлумаченням стосовно конкретної справи, а саме тлумачення Конвенції,

здійснене Судом у мотивувальній частині рішень щодо конкретних держав, стає «джерелом права Конвенції» [5, с. 38].

Важливе значення має практика Європейського суду щодо розгляду справ про порушення прав, які прийнято відносити до предмета цивільно-правового регулювання, особливо у тому, що стосується з'ясування правової природи, змісту цих прав. Власне, значення для вітчизняного правопорядку мають не так норми в галузі особистих немайнових та майнових прав, закріплені в Конвенції (вони вже втілені у Цивільному кодексі та Конституції України, і між ними та вітчизняними нормами відсутні якісь серйозні протиріччя), як досвід реалізації положень Конвенції у практиці європейських контрольних органів. З урахуванням новизни багатьох норм для української правової системи, саме практика Європейського суду дозволяє наповнити їх реальним змістом.

Але наскільки далеко може зайти Суд у тлумаченні положень Конвенції під час вирішення конкретних справ, та як таке тлумачення буде сприйматися судами України?

При ратифікації Європейської конвенції Україна зробила заяву про визнання відповідно до статті 46 Конвенції юрисдикції Європейського суду «обов'язковою з питань тлумачення та застосування Конвенції та Протоколів до неї у випадках передбачуваного порушення Україною положень цих договірних актів».

На це, здавалося б просте питання, на перший погляд дають однозначну відповідь приписи ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [6], які встановлюють, що суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права.

За змістом Закону (а також Конвенції), не йдеться про визнання обов'язковою усієї практики Європейського суду, але лише тією, що формується під час розгляду справ за участю України. Питання про значення для вітчизняного цивільного законодавства прецедентної практики Європейського суду, сформованої без участі України, поки що залишається відкритим. Формально рішення Європей-

ського суду не обов'язкові для держав, що не брали участь, але фактично держави дотримуються практики, оскільки «контрольні органи Конвенції визнають себе пов'язаними прецедентом...» [7, с. 29].

Інший аспект проблеми тлумачення пов'язаний із різними варіантами її застосування. Оскільки Конвенція може застосовуватися як частина правової системи України, відтак має місце тлумачення її положень українськими судами. З іншого боку, тлумачення здійснює сам Європейський суд. У зв'язку з цим можлива ситуація, коли тлумачення Європейської конвенції в судах України відрізнятиметься від тлумачення її норм у Європейському суді. Очевидно, що пріоритетним має стати тлумачення Конвенції Європейським судом.

Положення про Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини [8] до основних функцій Уповноваженого відносить вивчення правових наслідків рішень Європейської комісії з прав людини та Суду для держав-членів Ради Європи та підготовку з урахуванням прецедентного права Ради Європи рекомендацій щодо вдосконалення законодавства України та правозастосовчої практики.

Практикою для Конституційного Суду України, початок якої було покладено ще до набуття чинності для України Європейської конвенції з прав людини, стало звернення до положень самої Європейської конвенції з прав людини, а згодом і рішень Європейського суду з прав людини. Залучаючи до аргументів правову позицію Європейського Суду, Конституційний Суд виявляє прагнення тісно пов'язувати свою позицію з позицією Європейського суду з прав людини, приймаючи рішення, які не просто відповідають, але спираються на його практику. Поки що не було випадку, коли б Європейський суд з прав людини у своїх рішеннях критикував практику Конституційного Суду України.

Конституційний Суд, підтверджуючи конституційність правової норми або усуваючи відживлу норму, виявляючи її конституційно-правовий зміст на основі тлумачення відповідних статей Конституції, неодноразово залучає при цьому як додатковий доказ положення Європейської конвенції з прав людини, орієнтуючи нормотворчий

процес у бік відповідності сучасному розумінню права і свободи, закріплених Конвенції та Протоколами до неї.

Конституційний Суд України у своїх рішеннях багаторазово посилається на Конвенцію та на рішення Європейського Суду, які оцінюються ним фактично як джерело права. Зокрема це правові позиції Європейського суду щодо права обвинуваченого на отримання допомоги адвоката на досудових стадіях провадження; про критерії визначення меж свободи вираження поглядів та права на інформацію в період виборчої кампанії.

С. Шевчука на підставі аналізу практики Конституційного Суду України виокремлює наступні підходи до застосування ним рішень Європейського суду для обґрунтування власних правових позицій:

1) «відсильний» спосіб – КСУ лише згадує про наявність певних європейських стандартів з питання, що є предметом спору, без посилання на конкретні статті Конвенції та рішення ЄСПЛ;

2) «казуїстичний» спосіб – при обґрунтуванні своєї позиції КСУ наводить конкретні статті Конвенції та перелік відповідних рішень;

3) «казуїстично-змістовний» спосіб – звернення не тільки до конкретної статті міжнародного договору чи конкретного судового рішення, а й до його істинного розгорнутого змісту [9, с. 318-319].

Таким чином, Конституційний Суд у своїй практиці, під час перевірки законів та інших нормативних актів, приймає рішення та виробляє правові позиції, спираючись на прецеденти, створювані Страсбурзьким Судом.

З прийняттям Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» на питання про те, чи є судові рішення Європейського суду прецедентами і чи вони є джерелами права – можлива лише позитивна відповідь. Відповідно до ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» суди застосовують як джерело права при розгляді справ положення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року та протоколів до неї, а також практику ЄСПЛ та

Європейської комісії з прав людини [6].

Таким чином, регулююча дія міжнародних норм, у тому числі сформованих у практиці Європейського суду, на території України дозволяє характеризувати їх як правові регулятори та джерела українського права. Діяльність Європейського суду, з одного боку, відбиває певну європейську практику, з другого – сама надає певний вплив на законодавство держав-учасниць Конвенції, зокрема формування єдиних підходів до регулювання цивільних (цивільно-правових) відносин.

Прийняттям Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» Україна офіційно визнала практику Європейського суду з прав людини джерелом права, внаслідок чого система джерел права України поповнилась європейським прецедентом.

Список використаної літератури:

1. Європейська конвенція з прав людини, 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
2. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів N 2, 4, 7 та 11 до Конвенції : Закон України від 17.07.1997 № 475/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-%D0%B2%D1%80#Text>.
3. Рекомендація Rec(2004)6 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Щодо вдосконалення національних засобів правового захисту». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_718#Text.
4. Дешко Л.М. Критерії ефективності національного засобу юридичного захисту щодо невиконання чи затримки у виконанні рішень національних судів (за матеріалами практики європейського суду з прав людини). URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Pchdu/2012_1/012.pdf.
5. Климович О. Застосування прецедентної практики Європейського суду з прав людини судами України. *Адвокат*. 2002. № 2. С. 34-41.
6. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23 лютого 2006 року № 3477-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text>.

-
7. Homans, D., Harris, D., & Zwack, L. (2000). The European Convention on Human Rights and the European Social Charter. Council of Europe. № 784. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/кп060784?an=28>.
8. Положення про Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини: Постанова від 31.05.2006
9. Шевчук С.В. Загально-теоретичні проблеми нормативності актів судової влади: дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.01 / С.В. Шевчук. Харків, 2008. 434 с.
-

Troyanovsky O. Legal nature of decisions of the European Court of Human Rights and their place in the legal system of Ukraine

The article examines the legal nature of the decisions of the European Court of Human Rights and their place in the legal system of Ukraine. The precedent nature of the decisions of the European Court of Human Rights is emphasized through the prism of the Law of Ukraine "On the Implementation of Decisions and Application of the Practice of the European Court of Human Rights". In connection with this, it was concluded that the precedents of the European Court of Human Rights are a source of interpretation of the 1950 Convention, in view of this, the Ukrainian judicial system must apply the decision of the ECtHR.

The legal consequence of the adoption of the Convention and the creation of the European Court of Human Rights in accordance with it was that the European Court of Human Rights can accept complaints from any natural person, non-governmental organization or any group of private individuals who have become victims of a violation by one of the states -members of the Council of Europe, have the rights recognized in the Convention and its Protocols. Regarding Ukraine, the legal consequence was that the ratification of the Convention and the recognition of the jurisdiction of the European Court of Human Rights allowed Ukrainian citizens to apply to the European Court of Human Rights for the protection of the violated rights provided for by the Convention and its Protocols, after exhausting domestic remedies.

With the adoption of the Law of Ukraine "On the Implementation of Decisions and Application of the Practice of the European Court of Human Rights", only a positive answer is possible to the question of whether the judgments of the European Court are precedents and whether they are sources of law. According to Art. 17 of the Law of Ukraine "On the Execution of Decisions and Application of the Practice of the European Court of Human Rights", courts apply as a source of law when considering cases the provisions of the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 1950 and its protocols, as well as the practice of the ECtHR and the European Commission on Human Rights .

Thus, the regulatory effect of international norms, including those formed in the practice of the European Court, on the territory of Ukraine allows us to characterize them as legal regulators and sources of Ukrainian law. The activity of the European Court, on the one hand, reflects a certain European practice, on the other hand, it exerts a certain influence on the legislation of the states participating in the Convention, in particular, the formation of unified approaches to the regulation of civil (civil-law) relations.

Key words: *European Court of Human Rights, judicial precedent, source of law, decisions of the ECtHR, judicial practice, European Convention on Human Rights.*